

AYNAYA İYİ BAK: ARKADAŞ ARKADAŞIN AYNASIDIR

*Dr. Öğretim Üyesi Ümit HOROZCU
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Arkadaşlar arası etkileşim ve arkadaş seçimi sadece psikolojik ve sosyal açıdan değil aynı zamanda dinî sorumluluklar bakımından da zannedildiğinden daha önemli bir konudur. Arkadaşların birbirlerine olan etkisi kimi durumlarda ailelerin ve yasaların etkilerinden çok daha kuvvetli olabilmektedir. Bu kuvvetli etki, olumlu ve olumsuz hem psikososyal hem de dinî sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Haddizatında psikososyal etkiler ile dinî etkileri birbirinden ayıramayız. Çünkü insanlara bireysel veya toplumsal zarar veren davranışlar umumiyetle dinen de yasaklanmış davranışlardır. Aynı şekilde bireye ve topluma fayda sağlayan davranışlar da dinen emredilmekte veya tasvip edilmektedir. Dolayısıyla istendik ve istenmedik tüm söz, fiil ve hâller kişinin her iki dünyasına da etki etmektedir. Bu bölümde arkadaş etkisinin psikolojik arka planına ışık tutmaya, bunu yaparken de işin dinî boyutunu gözler önüne sermeye gayret edeceğiz. Öncelikle kişiler arası etkileşimin kısa bir bilimsel analizini sunmak istiyoruz. Bu aslında dinle de doğrudan ilişkili olan sosyal ilişkilere bilimsel bakışta meydana gelen değişimin tarihçesini içeren bir analiz olacak. Okuyucuya sıkıcı gelmemesini umduğumuz tespitleri sunmanın, arkadaşın dinimize ve dünyamıza yönelik yararlı ve zararlı etkisini anlamanın çarpıcı bir yolu olduğunu düşünüyoruz. Kaldı ki bilim çağı dediğimiz günümüzde insanlara dinî

nasihatte bulunurken dahi bilim dilini kullanmanın gerekliliğini inkâr edemeyiz.

Tıpçılar uzun yıllar insanın tüm duygu, düşünce ve davranışlarının onun biyolojik özellikleriyle açıklanabileceğini savundular. Bilhassa tıbbın güçlü atılımlar yaptığı 19. yüzyıl boyunca insanı neredeyse diğer hayvanlarla bir tutarak tamamen kemik, kas, sinir sistemi ve salgı bezleriyle açıklamak gerektiğini savundular. Bu konuda hiç de tavizkâr değillerdi. Söz gelimi eğer bir insan korkak ise bu, bir üst nesilden aldığı genlerin yapısından kaynaklanıyordu. Genleri, onun sinir sistemini ve salgı bezlerini böyle şekillendirmişti. Dolayısıyla, onlara göre, korku, kaygı, üzüntü ve öfke vb. duyguların nedeni tamamen fizyolojik süreçlerdi. Onlara göre dinî yaşantılar, mistik deneyimler ve benzerleri de sadece insan vücudundaki sinirler ve kimyasal değerlerle ilişkiliydi. 20. yüzyıla gelindiğinde bu yaklaşıma karşı çıkan iki hâkim psikolojik paradigma devreye girdi. Bunlardan birincisi davranışçı yaklaşım dediğimiz akımdı. Bu akım, insanların sahip oldukları duygu ve düşüncelerin nedeninin onların sahip olduğu biyokimyasal süreçler olmayıp, bu duygu ve düşüncelerin bir şekilde ödüllendirilmiş olmasından kaynaklandığını savunuyordu. Örneğin bu akıma göre bir hanımefendi eleştiriye maruz kaldığında her defasında ağlayarak tepki veriyorsa bunun nedeni sinirlerinin gevşek olması değil, ağlamanın ödüllendirilmiş olmasıdır. Olumlu bir örnek üzerinden ifade edecek olursak, kendisine karşı yapılan hataları hoşgörüyü karşılayan bir insanın bu davranışının gerisinde mutluluk hormonları veya gergin olmayan sinir sistemi değil, hoşgörülü davranışının bir ödülünün olmasıdır. Bu, bazen dışarıdan görülen açık bir ödül bazen de kişinin kendisinin bile fark edemeyeceği gizli ama güçlü bir ödüldür. Ödüller de deneme ve yanılmayla ortaya çıkar. Ağlama örneğinde kişi ağlamayı dener, eğer ağlama işe yararsa benzer durumlarda önce ağlamaya baş vurur. Ödül sıklaştıkça davranış da sıklaşır. Yani sıkça ödüllendirilen ağlama davranışı kalıcı ve otomatik tepki

hâline gelir. Sözü arkadaş etkisine getirecek olursak, bu yaklaşıma göre bir toplumda arkadaş ebeveynden daha etkiliyse bu, arkadaşlığın ödüllerin ebeveynle ilişkilerin ödülünden daha kuvvetli oluşuyla açıklanmalıdır.

Bu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise davranışçılardan ödül açıklamaları biraz fazla mekanik bulunmaya başladı. Kişinin, bedeni öyle emrettiği için veya ödüllendirildiği için agresif olmadığını, agresif olmak gerektiğini düşündüğü için agresif olduğunu iddia eden bilişsel yaklaşım veya bilişselcilik dediğimiz psikoloji akımı ortaya çıktı. Bilim sahasında etkili olan bu akımın tesiriyle bazı tıpçılar birçok insani duygu, düşünce ve davranışın fizyolojik süreçlerden önce düşünsel süreçlerden etkilendiğini kabul etmeye başladı. Elbette içlerinde direnenler daima oldu ama artık hatırı sayılır oranda bilim insanı, düşüncelerimizin sadece duygularımız ve davranışlarımız üzerinde değil fiziksel özelliklerimiz üzerinde de etkili olduğunu savunur hâle geldi. Öyle ki bir insan, söz gelimi, aşırı sinirli olduğunu söylüyorsa bunun nedeni sinirlenmesine konu olan hususlar hakkında sahip olduğu düşüncelerdir. Mesela eşine karşı sert ve tahammülsüz kişi, sinirsel yapısındaki gerginlikten dolayı değil, eşinin azarlanabilir, hakaret edilebilir biri olduğunu düşündüğü için bu tarz duygusal tepkiler vermektedir.

Günümüzde tüm bu anlayışların her birinin doğru ama abartılı ve eksik yanlarının olduğunu biliyoruz. Düşüncelerimizin ve duygularımızın bedenimiz üzerinde, bedenimizin de duygu ve düşüncülerimiz üzerinde etkili olduğundan; ödüllendirilen davranışların kalıcılık kazandığından, düşüncelerimizin otomatik gibi görünen pek çok davranışımızın gerçek nedeni olduğundan şüphe etmiyoruz. Bununla birlikte konuya giriş yapmamızı kolaylaştıracak son bir psikolojik gerçekliği daha ortaya koymak istiyoruz. Bunu da açıklayınca mevzumuz olan arkadaşlık ve din meselesine ilişkin söyleyeceklerimiz yerli yerine oturacaktır.

Sözünü ettiğimiz son psikolojik gerçeklik davranışçı ve bilişselci yaklaşıma bir sentez de getiren sosyal öğrenmeci yaklaşımdır. Bu yaklaşım, insanların başka insanlardan öğrendiklerini ileri sürer. Bu öğrenme başkalarının davranışlarının ödüllendirilmesi yahut cezalandırılmasına şahit olunduğunda ortaya çıkar. Çocuklar üzerinde yapılan deneysel araştırmalar, şiddet içerikli film izletilen çocukların, filmde şiddet uygulayanın bir şekilde istediğine kavuşması yahut filmin içeriğinin şiddeti olumlu takdim etmesi hâlinde film sonrasında şiddet davranışlarında artış meydana geldiğini göstermiştir. Yani izledikleri filmde şiddet davranışının bir şekilde ödüllendirilmesi çocuklardaki şiddet davranışını artırıyor. Bunun arkadaşlık konusunda bize verdiği önemli mesajlar bulunmaktadır. Arkadaşlık ettiğimiz insanları daima gözlemler, yaşamlarına yakından şahit oluruz. Onların davranışlarından ödüllendirilenleri yapmamız, cezalandırılanlardan kaçınmamız oldukça tabiidir. Arkadaşlarımızın ödülle karşılık bulan, dinen güzel kabul edilen davranışlarını yapmaya başlarız. Örneğin sadaka veren cömert arkadaşımızın toplumdan gördüğü saygı ve itibar bizi de cömert ve diğerkâm olmaya sevk eder. Öte yandan dinî davranışların olumsuz karşılık bulması bizlerin bu davranışlardan uzaklaşmasını beraberinde getirir. Mesela borç veren birinin borçlu tarafından aldatıldığını görmek bizi bu fedakârca davranıştan uzaklaştırabilir. Burada idealist bir yaklaşımla doğrusu ne ise onu yapmak gerektiği, güzel davranış ödüllendirilse de ödüllendirilmese de bizim yapmamız gerektiği ileri sürülebilir. Bilhassa anne-babalar ergen çocuklarını eleştirirken bu tarz cümleleri sıkça kurarlar. Ne var ki insan, zannedildiği kadar bilerek ve düşünerek davranan bir varlık değildir. Aksine birçok davranışını karar vermeden, farkında bile olmadan, otomatik olarak yapar. Yani her ne kadar istendik ve istenmedik davranışların listesini kolayca sayabilsek de onların yapılması ve yapılmamasıyla ilgili gizli direktiflerimizin etkisinden kurtulamayız. Meseleyi tersinden düşündüğümüzde tablo daha

da ciddiyet kazanmaktadır. Dine uygun olmayan davranışların ödülle karşılık bulunduğunu gözlemlediğimizde o kötülük önce bizim için normalleşir, ardından tekrarlandıkça da bizim davranışımız hâline gelebilir. Örneğin ağzına kötü söz almazken arkadaşları arasında önce küfretmeye başlayıp sonra bunu alışkanlık hâline getiren kimselere şahit olmayanımız yok gibidir.

Sosyal öğrenme kuramının belki de en çarpıcı vurgusu sosyal öğrenmenin bilinç dışı gelişen kısmıdır. Mesela yukarıda şiddet filmi izletilen çocuklarla ilgili verdiğimiz araştırmanın bir diğer bulgusu da şiddetin ödüllendirilmediği durumlarda da çocukların şiddet davranışlarında artış olması idi. Yani izledikleri film hiçbir şekilde şiddeti iyi göstermese bile sadece izlediği için çocukların şiddet davranışında artış meydana geliyordu. Buna “sirayet” de diyebiliriz ki bu da arkadaşların davranışlarının doğrudan modellenmesi anlamına gelmektedir. Kişi farkında olmadan zamanla arkadaşı gibi davranmaya başlamaktadır. Esasen çocuklar, rol model olarak gördükleri anne-babalarının davranışlarını bu şekilde sosyal öğrenme yoluyla kazanırlar. Ebeveynin davranışları çocuk için sorgulanmadan kabul edilen mutlak doğrulardır. Ancak bazen de anne-babamızın tasvip etmediğimiz davranışlarını bile aynen yaptığımızı fark ederiz. İşte bu, bilinç dışı sosyal öğrenmenin, yani sirayetin açık göstergesidir. Çocukken anne-babadan sirayet eden davranışların hâkimiyeti söz konusuysen, ergenlik çağından itibaren en güçlü sosyal faktör olan arkadaş çevresi, hâkimiyeti ele alır. Bilhassa çocuklarıyla iletişimi sorunlu ailelerin ergen çocuklarının dünyasında arkadaşlar ebeveynin önüne geçer. Ergen, kısa sürede tıpkı arkadaşının davrandığı gibi davranmaya başlar. Üstelik benzeşme, arkadaşın davranışının doğru bir ödül olmadığı hatta cezası olduğu hâlde de devam eder. Sigara, alkol ve madde bağımlılıkları, gece hayatları herkesin gözünde açıkça kötü olduğu hâlde bunlara neredeyse tamamen arkadaş etkisiyle alışılır.

Arkadaşların birbiri üzerindeki bu güçlü etkisini hangi psikolojik mekanizmaya dayandırabiliriz? Sosyal psikoloji alanında yapılan araştırmalar aslında bu soruya çok yalın cevaplar veriyor. Birincisi Allah'ın biz insanları sosyal varlıklar olarak yaratmış olmasıdır. Evet, bizler sosyal varlıklarız ve her zaman hayatımızın tam merkezinde başkaları var. Öyle ki diğerleriyle iletişim ve etkileşime girmediğimizde ruhsal ve bedensel açıdan zarar görüyoruz. Diğerleriyle uyumlu olamadığımızda kısa sürede ruh sağlığımızı, ardından beden sağlığımızı kaybediyoruz. Psikologlar bunu üçlü formülasyonla ifade ediyorlar: Toplum ile uyum, aile ile uyum ve kendiyile uyum. Kaybolan uyum, ruhsal gerilemenin ya habercisi yahut sonucu olarak kabul edilmektedir. Cevapların ikincisi insanın uyumlu olmayı sevmesidir. Genellikle farkında olmadan başkası ne yapıyorsa onu yapmak eğiliminde oluruz. Yapılan bir sosyal deneyde sokak ortasında yerde yatmakta olan birinin yanından diğer insanların geçip gittiğini gören insanların tıpkı öncekiler gibi geçtiği, fakat birilerinin konuyla ilgilendiğini görenlerin derhal ilgilenme eğilimi sergiledikleri tespit edilmiştir. Bir başka deneyde şiddetli bir gürültünün ardından yardım çığlıkları duyan deneklerin etraftakilerin yardıma gitmesi hâlinde yardıma koştukları fakat etrafındaki insanların umursamaması hâlinde yerlerinden kalkmadıkları belirlenmiştir. Önlenemeyen çarpık göç hareketleri, ekonomik krizler, moda, düşünmeden satın aldığımız ürünler vs. aslında uyma davranışından ibarettir. Bunlar ve günlük yaşamda karşımıza çıkan sayısız örnek aslında insanlar olarak çok da rasyonel olmadığımızı aksine modeli izlediğimizi açıkça göstermektedir. İzlediğimiz model çok sık vakit geçirdiğimiz arkadaşımız ise elbette iyi kötü ne varsa modellemek eğiliminde oluyoruz. Üçüncü cevap ise insanların kendisine benzeyen insanları daha çok sevdikleri ve insanları sevdikçe onlara daha fazla benzeme eğiliminde oldukları şeklindeki sosyal, psikolojik tespittir. Şüphesiz insanları rasyonel değerlendirmelerden bağımsız olarak bize benzerlikleri ölçüsünde

seviyoruz. Arkadaşlar birbirlerini sevdikçe aralarındaki benzerlikleri arttırmak istiyorlar. Özellikle kimlik tesisinin başat olduğu ergenlikte bu benzeşme had safhaya ulaşıyor. Yan yana yürüyen iki ergenin giyimleri, saç stilleri, kullandıkları kelimeler ve jargondan tutun yaşam görüşü ve zevklerinin bile birbirine benzediğini görüyoruz. Onların birbirine benzedikleri için bir arada olduklarını düşünebiliriz. Ancak bu izah gerçeği tam olarak açıklamıyor. Zira arkadaşların benzerlikleri arttırmak adına olmayan alışkanlıklarını hızla kazandıkları inkâr edilemez bir hakikattir.

İnsanlar arası etkileşim yasaları bize etkinin yukarıdan aşağı doğru olduğunu göstermektedir. Yani güçlü olan zayıf olanı etkiler. Bu, zayıfın güçlüyü hiç etkilemediği anlamına gelmez elbette, ancak arkadaşlar arası etkileşimde daha zeki, daha bilgili, daha yakışıklı, daha zengin, daha karizmatik, daha kuvvetli, daha iyi konuşan daha etkilidir. Bu etkinin nedeni sadece üstün olan ve onun gücü değil, düşük olanın kendini tamamlama, üstünle özdeşleşme isteği ve kendisini üstünün özelliklerinin istilasına açmasıdır. Bununla birlikte pek çok arkadaşlık ilişkisinde arkadaşlardan birinin üstün olduğu bir yön diğerinde düşük, birinin düşük olduğu yön diğerinde üstün olabilir. Bu durumda iki arkadaş birbirlerini farklı açılardan etkiler.

Duruma dinî açıdan yaklaşırken bu gerçekliklerin her birini zihinde bulundurmak gerekir. Arkadaşımız dindar ise şüphesiz onun dindarlığından etkileniriz. Arkadaşımız dindarlıktan uzaksa şüphesiz ondan da etkileniriz. Güçlü bir karaktere sahip isek dindar olmayan arkadaşlarımızın bizden etkilenmesi olasıdır. Zaten dinimizin emri olan iyiliği emretme, kötülükten alıkoyma insanlara temas etmeden, onlarla arkadaşlık etmeden mümkün olmaz. Fakat kişinin bu noktada iki şeye dikkat etmesi gerekir. Birincisi, gerçekten arkadaşlık ilişkisinde güçlü tarafın kendisi olduğundan emin olmalı ve misyonunu daima zihninde tutmalıdır. İkincisi din dışı yaşantısı olan arkadaşların

arasında tek başına olmak, farkında olmadan asimile olarak onlara uyma riskini kuvvetli şekilde taşımaktadır. Karakter itibarıyla güçlü olmayan kimselerin ise arkadaşlarını daima en az kendi kadar ahlaklı, mümkünse kendinden daha ahlaklı ve dindar insanlardan seçmesi kritik öneme sahiptir. Günümüzde giderek yaygınlaştığına şahit olduğumuz deizm ve ateizm probleminin arka planında yer alan en güçlü faktörlerden birinin arkadaş çevresi olduğunu unutmamak gerekir.

Konuyu Peygamber Efendimizin (s.a.s.) bazı söz ve uyarılarına getirerek yavaş yavaş sonlandıralım. Resûlullah (s.a.s.) “İyi arkadaşla kötü arkadaş misk taşıyan kimse ile körük üfüren kimse gibidir. Misk taşıyan ya sana onu ikram eder yahut sen ondan (miski) satın alırsın ya da ondan güzel bir koku duyarsın. Körük üfüren kimse ise ya elbiseni yakar ya da ondan kötü bir koku duyarsın!”¹ buyururken tam da sosyal öğrenme kuramcılarının bilimsel araştırmalarla yaptıkları buluşlara yüzlerce yıl öncesinden işaret etmektedir. Üstelik hadis-i şerifte herhangi bir üstünlük kaydı konmaması, arkadaş seçimine dikkat edilmesi hususunda güçlü bir tembih mesabesindedir. Kâinatın Efendisi'nin “Kişi dostunun dini üzeredir. Bu yüzden her biriniz, kiminle dostluğa ettiğine dikkat etsin.”² sözü, arkadaşların birbirini dinî açıdan nasıl etkileyebildiğini ortaya koymaktadır. Yine çok bilinen bir hadis-i şerifte geçen 99 kişiyi öldüren adamın hikâyesinin önemli mesajlarından biri de arkadaş etkisine dairdir. 99 kişiyi öldürdükten sonra pişman olup tövbe etmek isteyen, fakat tövbesinin kabul edilmesinin mümkün olmayacağını söyleyen kişiyi de öldüren adama, salih bir zat affedilmesinin mümkün olduğunu ve mekân değiştirerek iyi insanların olduğu bir yere gitmesini söylemiş, bu tavsiyeye uyarak yola çıkan adam yolda vefat etmiş ve salihler zümresine dâhil edilmiştir.³ Efendimiz bu hadisinde bize kötü alışkanlıkların nedenleri arasında arkadaş

1 Müslim, Birr, 146.

2 Ebû Dâvûd, Edeb, 16; Tirmizî, Zühd, 45.

3 Buhârî, Enbiyâ, 54.

çevresi ve kötü muhitin bulunduğunu bildirmekte, düzelmenin tek yolunun ise kötülerden uzaklaşıp iyilerin bulunduğu yere gitmek ve iyilerle arkadaşlık etmek olduğunu vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, gerek Efendimizin hikmetli uyarı ve emirlerinden gerekse sosyal psikolojik araştırmalardan başlıca iki ders çıkarmak mümkündür. Birincisi insana kötülerden kötülük, iyilerden ise iyilik sirayet etmektedir. İyi insan ve iyi bir kul olmak için huyları güzel, ahlakı güzel insanların meclislerinde bulunmak elzemdir. Aynı şekilde arkadaşlarını kötülerden seçen kimsenin kendini tamamıyla koruyabilmesi neredeyse mümkün değildir. Zira böylesi yanlış tercihler “*Vay başıma! Keşke falancayı dost edinmeseydim.*”⁴ ayetinde ifade edildiği gibi geri dönüşü olmayan noktalara varılmasına neden olabilir. Bu bakımdan Hz. Peygamber’in yazımızın başlığına da uygun düşen “*Mümin, mümin kardeşinin aynasıdır.*”⁵ şeklindeki hadis-i şerifi mucibince arkadaş çevresini ve yaşam ortamını belirlemek konusunda son derece seçici olunmalıdır. İkincisi iyiliği emretme ve kötülükten alkoyma yolunda bazen hiçbir şey söyleme kudret ve cesaretimiz olmadığında bile sadece iyi davranarak, güzel kul olarak da insanları etkilemek, yani güzelliği onlara sirayet ettirmek mümkündür. Arkadaş seçimi konusundaki tüm bu sözlerin aynıyla eş seçimi için de geçerli olduğunu belirtelim. Vesselam.

4 Furkân, 25/28.

5 Ebû Dâvûd, Edeb, 49.

Ana babalara ve eđitimcilerimize ne tavsiyelerde bulunabiliriz?
Her Őeyden evvel, gençlerde bulunan gleri ldrmemelerini
tavsiye edebiliriz... Onlara tevazudan çok Őeref ve haysiyet,
teslimiyetilikten çok cesaret, merhametten çok adalet hakkında
konuŐsunlar. Kendi yolundan gidecek ve bunun için kimseden izin
istemeyecek Őeref sahibi bir nesil yetiŐtirsinler.

(Aliya İzzetbegoviç)